

CONFERENTIE

Religiewetenschap en religieonderwijs:

Visies voor onderwijs over religie en levensbeschouwing in het VO

Leiden, dinsdag 21 juni 2016

Welkom

Van harte verwelkomt het Leiden University Center for the Study of Religion u, mede namens onze collega's, voor de conferentie 'Religiewetenschap en religieonderwijs: Visies voor onderwijs over religie en levensbeschouwing in het voortgezet onderwijs'. We kijken uit om samen met u te verkennen hoe de religiewetenschap kan bijdragen aan een versterking van het onderwijs over religie en levensbeschouwing in Nederland. Vanuit de organisatie verheugen we ons op het feit dat meer dan honderd mensen – religiewetenschappers, vakdidactici, VO-docenten, HBO-docenten en beleidsmakers – vandaag zullen deelnemen in de gedachtenwisseling. Onze hoop is dat de gesprekken en kennismaking van vandaag zullen leiden tot meer structurele samenwerking binnen het religieonderwijsveld, met als gevolg een versterking van het onderwijs over religie en levensbeschouwing in Nederland.

Dr. Markus Altena Davidsen

Namens het Leiden University Center for the Study of Religion (LUCSoR)

En mede namens:

Interfacultair Centrum voor Lerarenopleiding, Onderwijsontwikkeling en Nascholing van de UL (ICLON)

Afdeling Geschiedenis, Europese Studies en Religiewetenschappen (UvA)

Departement Filosofie en Religiewetenschap (UU)

Faculteit Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschap (RUG)

Faculteit der Filosofie, Theologie en Religiewetenschappen (RU)

Organisatie

Hoofdorganisator: Markus Altena Davidsen (UL); m.davidsen@hum.leidenuniv.nl.

Organisatieteam: Maurits Berger (UL), Jeannette den Ouden (ICLON), Frans Wijzen (RU), Gerard Wiegers (UvA) en Ernst van den Hemel (UU).

Ondersteuning: Bas van Rijn (UL); b.b.van.rijn@hum.leidenuniv.nl.

ICLON

LUCSoR
Leiden University
Centre for the
Study of Religion

Universiteit Utrecht

Radboud Universiteit

UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM

rijksuniversiteit
 groningen

Programma

Binnenkomst

9.30 Binnenkomst, registratie, koffie (*Academiegebouw, Beeldentuin*)

Welkom en uitgangspunt voor de discussie

Academiegebouw, Klein Auditorium

10.00 Welkom, door prof.dr. Mirjam de Baar, vice-decaan, Faculteit Geesteswetenschappen (UL)

10.05 Uitgangspunt voor de discussie: Religiewetenschappelijk gefundeerd onderwijs over religie en levensbeschouwing, door dr. Markus Altena Davidsen (UL; dagvoorzitter)

Sessie 1: Learning from the Study of Religion: Wat de religiewetenschap kan bieden aan VO en HBO

Academiegebouw, Klein Auditorium

10.15 Religiewetenschap in het bijzonder onderwijs (dr. Paul Vermeer, RU)

10.35 Religiewetenschap in het openbaar onderwijs (dr. Ernst van den Hemel, UU)

10.50 Religiewetenschap in de HBO-opleiding Leraar Godsdienst (prof.dr. Gerard Wieggers, UvA)

11.05 Religiewetenschappelijk gefundeerd GL in de praktijk (dr. Michaël van der Meer, Hermann Wesselink College, Amstelveen)

11.20 Koffiepauze (*Academiegebouw, Beeldentuin*)

Sessie 2: Religiewetenschap en religieonderwijs: Reacties vanuit het veld

Academiegebouw, Klein Auditorium

11.50 Reactie vanuit de godsdienstpedagogiek (dr. Gerdien Bertram-Troost, VU)

11.55 Reactie vanuit de HBO-opleidingen Leraar Godsdienst (dr. Jan Marten Praamsma, CHE)

12.00 Reactie vanuit de WO-opleidingen Leraar Godsdienst/Levensbeschouwing (dr. Arwin van Wilgenburg, vakdidacticus, UU)

12.05 Discussie met de zaal

12.45 Lunch (*Faculty Club, Restaurant*)

Sessie 3: Hoe nu verder? Gesprekken over religiewetenschap en religieonderwijs

14.00 Workshops

Workshop #1. Religiewetenschappelijke vakdidactiek en lesmateriaal VO

o.l.v. Jeannette den Ouden (ICLON) en dr. Markus Altena Davidsen (UL)

Academiegebouw, Klein Auditorium

Hoe kan een religiewetenschappelijke vakdidactiek eruitzien? Hoe is een specifiek religiewetenschappelijke didactiek anders dan andere didactische benaderingen tot religie, en hoe kan hij een aanvulling vormen op bestaande benaderingen? Concreet: hoe zou lesmateriaal voor religiewetenschappelijk gefundeerd onderwijs eruit kunnen zien? Kunnen we als religiewetenschappers, VO-docenten, vakdidactici, en uitgevers samenwerken om dit soort lesmateriaal te ontwikkelen? Uitgangspunt in deze discussie zijn de voorbeelden van onderwijsthema's zoals in het ochtendprogramma besproken door Vermeer, van den Hemel en Wieggers.

Workshop #2. Docentenopleidingen via HBO en Universiteit

o.l.v. Prof.dr. Frans Wijzen (RU) dr. Jan Marten Praamsma (CHE)

Faculty Club, Blauwe Kamer [Let op: gewijzigde locatie]

Hoe kunnen we studenten Docent GL optimaal voorbereiden op hun werk? Welke rol moet religiewetenschap en religiewetenschappelijke vakdidactiek hebben in hun studieprogramma's? Kunnen de HBO-opleidingen iets winnen door de religiewetenschappelijke component in hun studieprogramma's uit te bouwen? En hoe moeten de nieuwe tweejarige educatieve WO-masters eruit gaan zien? Kunnen ze, bijvoorbeeld, met voordeel meer aandacht schenken aan kennisgebieden waar de scholen expliciet naar vragen, zoals Bijbelwetenschap, ethiek, geschiedenis van het christendom, humanisme en burgerschap, dan nu het geval is? Kunnen, met andere woorden, de HBO- en WO-opleidingen versterkt worden door meer op elkaar te gaan lijken? Een verwante vraag is of we een arbeidsdeling wensen waar sommige HBOs en universiteiten primair opleiden voor het bijzonder onderwijs, en anderen voor het openbaar onderwijs. Als we wel zo'n arbeidsdeling wensen, moeten we dan werken voor de oprichting van een HBO-eerstegraadsopleiding gericht op het openbaar onderwijs?

Workshop #3. Het schoolvak in het VO

o.l.v. dr. William Arfman (UiT/UL), Marleen Lammers (VOS/ABB) en Fleur Renirie (Ons Onderwijs 2032)

Academiëgebouw, Vergaderzaal 1 (begane grond) [Let op: gewijzigde locatie]

Welke dilemma's hebben we mee te maken als we religiewetenschappelijk gefundeerd religieonderwijs een plaats willen geven in het schoolcurriculum? Bijvoorbeeld: Willen we een zelfstandig vak of kan 'religiekunde' net zo goed een vakgebied worden binnen Geschiedenis en/of Maatschappijleer? Willen we dat de overheid kerndoelen en eindtermen voor het religieonderwijs vastlegt of moeten de scholen dat zelf doen? Willen we op alle scholen religiewetenschappelijk gefundeerd religieonderwijs, of slechts op sommige schooltypen (vmbo/havo/vwo)? En hoe richten we dit alles in op een manier die recht doet aan het duale stelsel van het onderwijs, zonder dat dit stelsel vernieuwing en samenwerking in de weg staat?

15.15 Koffiepauze (*Academiëgebouw, Beeldentuin*)

Sessie 4: Verslag van de workshops

Academiëgebouw, Klein Auditorium

15.35 Verslag van workshop #3 over 'Het schoolvak in het VO'

15.40 Discussie met de zaal

15.55 Verslag van workshop #1 over 'Religiewetenschappelijke vakdidactiek en lesmateriaal VO'

16.00 Discussie met de zaal

16.15 Verslag van workshop #2 over 'Docentenopleidingen via HBO en Universiteit'

16.20 Discussie met de zaal

16.35 Borrel (*Faculty Club, Restaurant*)

Afronding en afspraken

Tijdens de borrel (Faculty Club, Restaurant)

17.00 Kort verslag van de dag, door prof.dr. Maurits Berger (UL)

17.05 Aanbeveling namens de organisatoren, door dr. Ernst van den Hemel (UU)

Achtergrond, Uitgangspunt en Doel van de Conferentie

Uitgangspunt voor de discussie: Religiewetenschappelijk gefundeerd onderwijs in het VO

In 2015 publiceerde het KNAW het verkenningrapport “Klaar om te wenden...” over de toekomst van de universitaire bestudering van religie in Nederland. In het rapport presenteert de verkenningcommissie een aantal aanbevelingen voor religieonderzoek, maar ook over het religieonderwijs op middelbare scholen. Zij pleit ervoor om religieonderwijs een “vaste plaats te geven in het curriculum”, ook in het openbaar onderwijs. Verder stelt zij dat “[o]m te breken met eenzijdige confessionele oriëntatie van het middelbaar religieonderwijs is het noodzakelijk dat er een betere verbinding gelegd wordt tussen de wetenschap en het middelbaar onderwijs”.¹

De organisatoren van de conferentie hebben deze aanbevelingen geconcretiseerd en aangescherpt als twee stellingen die we als uitgangspunt nemen voor de discussie.

#1. Vorm: Godsdienst/Levensbeschouwing als verplicht, integratief en zelfstandig staatsexamenvak.

Om als bekwame burger te kunnen functioneren in onze multiculturele samenleving is kennis van religie en inzicht in wat religieus zijn betekent noodzakelijk. We pleiten daarom voor *verplicht* onderwijs in religie en levensbeschouwing op alle openbare en bijzondere scholen in het primair en voortgezet onderwijs. We pleiten verder voor *integratief* religieonderwijs, waarbij alle leerlingen, ongeacht hun eigen levensbeschouwelijke standpunt, samen hetzelfde onderwijs volgen. Om de kwaliteit van het onderwijs te waarborgen pleiten we bovendien voor het behoud van Godsdienst/Levensbeschouwing (GL) als *zelfstandig* schoolvak met een eigen docentenopleiding, en voor het invoeren van een centraal schriftelijk eindexamen voor het vak.²

#2. Inhoud: Focus op vakspecifieke kennis en vaardigheden.

Op veel Nederlandse scholen ziet men GL als een overwegend vormend vak waarin aandacht voor de identiteitsvorming van de leerling zwaarder weegt dan het overbrengen van vakspecifieke kennis en vaardigheden. Zonder het vormend aspect van GL los te laten, pleiten we voor een vak dat leerlingen vooral kennis en vaardigheden bijbrengt. Wij beoogen niet alleen leerlingen bekend te maken met de belangrijkste aspecten van een aantal specifieke religies (hun teksten, geloofsvoorstellingen, rituelen, sociale organisatie en geschiedenis), maar ook om ze:

- (i) inzicht te geven in de fenomenologie van het ‘religieus zijn’ door geleefde religie te bestuderen; ze
- (ii) een algemeen begrippenapparaat aan te reiken en waarmee ze religies en levensbeschouwingen kunnen analyseren en vergelijken; en ze
- (iii) inzicht te geven in processen die in alle religies voorkomen (bijvoorbeeld radicalisering en deradicalisering en strijd om autoriteit en de juiste interpretatie van de kernteksten).

Op grond van deze stellingen nodigen wij lerarenopleiders en docenten uit om met ons mee te denken over hoe we de kennis en methodes van de religiewetenschap kunnen vertalen naar een religiewetenschappelijke vakdidactiek en, uiteindelijk, naar nieuw lesmateriaal voor VO en HBO. Deze nieuwe vakdidactiek noemen we *learning from the study of religion*.³

---

¹ Het rapport is te lezen op de website van de KNAW (<https://www.knaw.nl/nl/actueel/publicaties/klaar-om-te-wenden>). De geciteerde aanbevelingen over het religieonderwijs worden gemaakt op pagina 97. Zie ook pagina 102.

² Sinds 2007 kunnen scholen GL status geven als examenvak. Dit kan op twee manieren. Optie 1 is om GL 1 u/w te geven zoals gewoonlijk, maar het cijfer wel te laten meetellen in het combinatiecijfer. Ongeveer 60% van de confessionele middelbare scholen kiezen hiervoor. Optie 2 is om GL status te geven als examenkeuzevak. Hiervoor geldt een norm van 2-3 uur/w. Slechts een tiental scholen kiezen hiervoor. Het schoolexamen voor GL in deze uitgebreide vorm worden goedgekeurd door de overheid, maar er is nog geen sprake van een centraal schriftelijk eindexamen.

³ De term “*learning from the study of religion*” nemen we over van de Duitse religiewetenschapper Wanda Alberts (die strikt genomen spreekt van “*learning from the study of religions*” (religies in meervoud); cf. Alberts, Wanda (2008), “Didactics of the Study of Religions”, *Ninnen* 55, 300-334. In de literatuur wordt vaak een onderscheid gemaakt tussen drie vormen van religieonderwijs: *learning religion* (socialisatie binnen een bepaalde levensbeschouwing), *learning from religion* (onderwijs met het

Waarom deze nieuwe vorm van religieonderwijs?

Religiewetenschappelijk gefundeerd onderwijs over religie en levensbeschouwing is in het belang van de samenleving en van de scholen.

- **Samenleving.** De samenleving kan op meerder manieren van dergelijk onderwijs profiteren. Met religiewetenschappelijk gefundeerd onderwijs kunnen we de beste kennis over religie en levensbeschouwing, waar we als samenleving over beschikken, delen met de leerlingen. Verder kan kennis over verschillende religies wederzijdse tolerantie tussen bevolkingsgroepen bewerkstellingen – en kennis van de veelvoud aan interpretaties binnen de eigen religieuze traditie is de beste bescherming tegen radicalisering.
- **De bijzondere scholen** (misschien afgezien van scholen met een sterke levensbeschouwelijke signatuur, zoals reformatorische en islamitische scholen) kunnen het vak Godsdienst/Levensbeschouwing makkelijker legitimeren bij ouders en leerlingen als het vak een sterkere nadruk krijgt op kennis en inzicht in plaats van op de vorming van de levensbeschouwelijke identiteit en religieuze overtuiging van de leerling.⁴
- **De openbare scholen**, die op dit moment nauwelijks onderwijs over religie en levensbeschouwing verzorgen in het VO, kunnen integratief onderwijs *over* levensbeschouwing aanbieden als er een infrastructuur wordt gecreëerd (leermiddelen, opgeleide docenten) voor een niet-zendend vak. Dit sluit aan bij de wens van VOS/ABB dat scholen het vakgebied Levensbeschouwing aanbieden, met focus deels op burgerschap en democratische vorming, deels op kennis over levensbeschouwing en religie.⁵ Dit is bovendien iets wat de ouders in deze sector wensen.⁶

---

doel dat leerlingen zelf een religieuze of seculiere levensbeschouwing ontwikkelen in dialoog met de leerstof), en *learning about religion* (onderwijs gericht op het overbrengen van kennis en analysevaardigheden). *Learning about religion* is voor osn het uitgangspunt, maar wij spreken liever van *learning from the study of religion* dan over *learning about religion*. We doen dit om te benadrukken dat we geen genoegen nemen met een droog vak dat slechts over feiten gaat. *Learning from the study of religion* heeft als doel dat leerlingen leren denken en werken – op hun niveau – op een religiewetenschappelijke manier. Dit houdt in dat het einddoel is om via analyse en vergelijking van concreet materiaal inzicht te krijgen in hoe religie werkt in het algemeen. In een lessenserie over religieuze teksten die vanuit het *learning from the study of religion*-perspectief wordt gegeven zal het daarom bijvoorbeeld niet alleen gaan over de *inhoud* van religieuze teksten (zoals bij *learning about*) en ook niet over wat je persoonlijk van een tekst kan leren (*learning from*), maar over processen van *interpretatie* – door wie worden heilige teksten geïnterpreteerd, en met welk doel; hoeveel kan een tekst zijn lezer sturen?; wie heeft uiteindelijk de meeste autoriteit: de heilige teksten of hun lezers? Ook Paul Vermeer pleit voor een vak dat leerlingen leert denken als religiewetenschappers en niet als gelovigen. Zie Vermeer, Paul (2012), “Meta-concepts, thinking skills and religious education”, *British Journal of Religious Education* 34(3), 333-347, vn. 337-338.

⁴ Dat leerlingen in het bijzonder onderwijs kennis over religie belangrijker vinden dat persoonsvorming blijkt bijvoorbeeld uit vragenlijstonderzoek uitgevoerd door Ina ter Avest en collega's op een christelijke middelbare school (de naam van de school is geanonimiseerd). De onderzoekers concluderen het volgende: “A large majority of the students emphasise the importance of gaining knowledge during religious education lessons about the content and rituals of different religions and about the Christian faith. Next to acquiring knowledge, some students want to learn about their relationship with each other for the development of their personal identity” (101; *emfase toegevoegd*). Zie Avest, Ina ter, Gerdien Bertram-Troost, Anneke van Laar, Siebren Miedema & Cok Bakker (2008), “Religion in the Educational Lifeworld of Students: Results of a Dutch Qualitative Study”, in Thorsten Knauth, Dan-Paul Jozsa, Gerdien Bertram-Troost & Julie Igrave (red.), *Encountering Religious Pluralism in School and Society: A Qualitative Study of Teenage Perspectives in Europe*, Münster: Waxman, 83-111.

⁵ VOS/ABB (2016), *Levensbeschouwing Juist in het Openbaar Onderwijs*, VO-versie, 22 februari 2016 (<http://www.vosabb.nl/levensbeschouwing-juist-in-het-openbaar-onderwijs-vo/>).

⁶ Zie Lammers, Marleen (2013), “Juist in het openbaar onderwijs: Over de aandacht voor levensbeschouwing op de openbare school”, *Narhex: Tijdschrift voor levensbeschouwing en educatie* 13(3), 41-46. Uit een kleine enquête onder ouders in het openbaar onderwijs blijkt dat 75% van de ouders een vak voor alle leerlingen over levensbeschouwing wenst, maar slechts 20% aangeeft behoefte te hebben aan G/HVO (Lammers 2013, 45). Uit de toelichtingen op hun vragen, blijkt verder dat ouders vooral willen dat leerlingen kennis krijgen over religie en levensbeschouwing, en dat ze hopen dat de leerlingen daardoor toleranter en respectvoller worden (Lammers 2013, 45-46).

Wat is er nodig?

Om religiewetenschappelijk gefundeerd onderwijs in het VO mogelijk te maken hebben we te maken met een driedubbel kip-en-ei-problematiek. Voor dergelijk religieonderwijs zijn drie dingen nodig:

- (1) **Lesmateriaal.** Nieuw onderwijsmateriaal, dat gebruik maakt van de nieuwste en beste inzichten van de religiewetenschap.
- (2) **Docentenopleiding.** Nascholing en/of aanpassing van het curriculum van de docentenopleidingen (zowel op HBO- als WO-niveau).
- (3) **Schoolvak.** Dat bijzondere scholen hun docenten aanmoedigen om GL volgens een (gedeeltelijk) religiewetenschappelijke formule te geven en waar nodig bijscholing faciliteren; en dat openbare scholen een zelfstandig vak Levensbeschouwing aanbieden waarin religiewetenschappelijk gefundeerd onderwijs een plaats kan krijgen (of dat een manier wordt gevonden om het nieuwe lesmateriaal te gebruiken in vakken zoals Geschiedenis of Maatschappijleer).

Het concrete, korte termijn-doel van de conferentie is om samenwerking te faciliteren tussen religiewetenschappers, vakdidactici, methodemakers, docenten, en beleidsmakers om deze uitdagingen aan te pakken.

Religiewetenschap en religieonderwijs: Relatie van de conferentie tot andere initiatieven

De belangstelling vanuit de religiewetenschap voor het onderwijs is niet nieuw. Tien jaar geleden, in 2006, organiseerde bijvoorbeeld het Nederlands Genootschap voor Godsdienstwetenschap (NGG), de beroepsvereniging voor religiewetenschappers aan de Nederlandse universiteiten, een conferentie over religiewetenschap en religieonderwijs.⁷ In de tussenliggende tien jaar zijn religiewetenschappers zich steeds meer gaan bezighouden met dit thema. Onder anderen Gerard Wiegers (UvA), Paul Vermeer (RU) en een groep jonge religiewetenschappers (Markus Altena Davidsen (UL), Ernst van de Hemel (UU), William Arfman (TiU/UL), Brenda Mathijssen (RU) en Daan Beekers (UU)), hebben gepleit voor een meer religiewetenschappelijk geïnspireerde inrichting van het religieonderwijs in het VO.⁸ Om dit voornemen om te zetten in de praktijk redigeren Jeannette den Ouden en Markus Altena Davidsen samen een reeks artikelen voor *Narhex*, het vakblad voor docenten GL, waarin concrete voorbeelden worden gegeven van hoe docenten de les een meer religiewetenschappelijke invulling kunnen geven. Elk artikel in de reeks wordt geschreven door een religiewetenschapper en een vakdidacticus samen, en worden vergezeld van een uitgewerkte lessenserie.⁹ Tel hierbij op dat niet alleen religiewetenschappers pleiten voor meer samenwerking tussen religiewetenschappers en vakdidactici. Taco Visser, vakdidacticus en voorzitter van de Vereniging voor Docenten Levensbeschouwing en Godsdienst, heeft bijvoorbeeld een visie van GL geformuleerd als algemeen-vormend vak met focus op kennis en met een dubbele verankering in theologie *en* religiewetenschap.¹⁰

---

⁷ De bijdragen van de conferentie werden in 2007 gepubliceerd als een themanummer van *Het Nederlands Theologisch Tijdschrift (NTT)*, nummer 61(3).

⁸ Wiegers, Gerard (2008), "The Missing Link between Religious Education and the Study of Religion: Reflections on the Role of the Study of Religions in Secondary Education", in Dommel, Christa, & Gordon Mitchell (red.), *Religion Education: On the Boundaries between Study of Religions, Education and Theologies: Jürgen Lott and the Bremen Approach in International Perspective*, Bremen: Kleio Humanities, 159-171; Vermeer, Paul (2013), "Religious Indifference and Religious Education in the Netherlands: A Tension Unfolds", *Theo-Web: Zeitschrift für Religionspädagogik* 12, 79-94; Davidsen, Markus Altena, Ernst van den Hemel, William Arfman, Daan Beekers & Brenda Mathijssen (2015), "Religieonderwijs is juist nu heel hard nodig", *NRC.Next*, 2 november 2015, 30-31. Ook in Engeland wordt gepleit voor religiewetenschappelijk gefundeerd religieonderwijs, en in bijvoorbeeld Denemarken geeft men in het VO (maar niet in het PO) sinds de jaren 90 op deze manier religieonderwijs. Voor Engeland, zie Owen, Suzanne (2011), "The World Religions Paradigm: Time For a Change", *Arts and Humanities in Higher Education* 10(3), 253-268. Voor Denemarken, zie Jensen, Tim & Karna Kjeldsen (2008), "RE in Denmark – Political and Professional Discourses and Debates, Past and Present", *Temenos: Nordic Journal for Comparative Religion* 49(2), 185-223.

⁹ Het eerste artikel in de reeks is net verschenen. Zie Davidsen, Markus Altena & Jeannette den Ouden (2016), "Religiekunde in de lespraktijk I: *Star Wars* in het religieonderwijs", *Narhex: Tijdschrift voor levensbeschouwing en educatie* 16(2), 64-71.

¹⁰ Zie Visser, Taco (2016), "Het is nu of nooit... Een algemeen vak godsdienst/levensbeschouwing als dé uitdaging van deze eeuw", in Réne Erwich & Jan Marten Praamsma (red.), *Greusgangers: Pendelen tussen geloof en cultuur*, Utrecht: Kok, 161-178.